

УДК 336.02

О. В. Шарікова,
аспірант кафедри фінансів, грошового обігу та кредиту,
економічний факультет, Київський національний
університет імені Т. Шевченка

ПОДАТКОВА ПОЛІТИКА ЯК ФАКТОР ЛЕГАЛІЗАЦІЇ "ТІНЬОВОЇ" ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТИ

Розглянуто поняття "тіньової" заробітної плати та запропонована класифікація сучасних видів виплат працівникам на підприємстві. Виявлено місце податкової політики серед сукупності причин виплат "в конвертах". Запропоновано заходи реформування вітчизняної системи оподаткування фонду оплати праці в контексті детінізації.

The determination of "shadow" salary is considered. Classification of modern types of salary is proposed. Tax policy's influence on "payment in envelope" is overviewed amongst the majority of reasons of such payment methods. Ways of reforming tax policy in salary fund are proposed in the concept of economy deshadowing.

Ключові слова: тіньова економіка, заробітна плата, тіньова зайнятість, нарахування і утримання з фонду оплати праці, система оподаткування.

ВСТУП

"Тіньова" заробітна плата — одна з найактуальніших проблем сьогодення. Доходи населення є основним джерелом забезпечення життєдіяльності, важливою характеристикою життєвого рівня суспільства, основою розвитку і реалізації людської особистості. Таке значення доходів населення потребує ретельного аналізу їх сучасного стану з позиції впливу тіньової економічної діяльності і згідно з цим проведення цілеспрямованого поглибленого реформування. Серед негативних наслідків поширення "тіньової" заробітної плати можна назвати недоотримання податкових надходжень бюджетом, фондами соціального страхування, що призводить до дефіциту грошових коштів, деформується ринок праці, розвивається недобросовісна конкуренція, знижується соціальна захищеність працівників.

ОСТАННІ ДОСЛІДЖЕННЯ І ПУБЛІКАЦІЇ

Проблеми функціонування тіньової економіки, особливостей формування, розподілу доходів активно досліджуються в економічній літературі. Передусім потрібно на-

звати роботи таких зарубіжних економістів, як Г. Абадински, Д. Блейдс, П. Гутманн, Б. Даллаго, Е. Де Сото, Л. Ебергард, М. Картер, Д. Кауфманн, М. Лакко, В. Танзі, У. Тіссен, Е. Фейг, Ф. Шнайдер та ін. Належну увагу цим проблемам приділяли російські дослідники, такі як: Л. Абалкін, Є. Брагіна, В. Геворгян, Ф. Глісін, М. Єгоров, В. Ісправніков, В. Куліков, Ю. Козлов, Т. Корягіна, Л. Косалс, Ю. Латов, І. Ніколаєв, О. Осипенко, С. Пінкіна, А. Шестаков. Творчий внесок у розробку даної проблеми внесли українські економісти Д. Богиня, А. Гальчинський, Б. Губський, В. Духов, Г. Задорожний, В. Колот, Е. Лібанова, В. Лисицький, І. Малий, В. Мандибура, М. Павловський, Б. Пасхавер, В. Попович, М. Соколік, О. Турчинов, С. Тютюнникова, А. Ярмоленко. Поряд з цим, окремих досліджень щодо проблем "тіньової" заробітної плати сьогодні немає.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Тіньова економіка має об'єктивний характер, тому існує в будь-якій економічній системі, яка складається з двох частин, а саме: офіційної складової і тіньової. Поступово ті-

ньовий сектор фактично стає однією з органічних складових економічної системи і у цій якості відіграє певні системні функції. Зокрема, він частково вирішує низку поточних проблем, які виявляються неспроможними вирішити легальні економічні відносини та держава: забезпечує акумуляцію вільних грошових коштів, формує прошарок підприємців, створює умови для самозайнятості та є джерелом доходів широких верств населення, збільшуючи споживчий попит тощо.

Сьогодні в різних економічних системах можна спостерігати таке явище, як тіньова зайнятість, що є наслідком існування тіньової економіки. Її появу фахівці пояснюють різноманітними причинами, серед найсуттєвіших — лібералізація економіки, високе навантаження на фонд оплати праці, недосконалість нормативно-правової бази, що регулює стан ринку праці та зайнятості, стихійність міграції, особливості формування регіональних та глобальних ринків праці. Тіньова економіка, що зростає, створює додаткові можливості для зайнятості, причому не тільки тіньової, оскільки даний сектор потребує продуктивних товарів легального сектора (матеріали, інструменти, послуги), а тіньові доходи використовуються для придбання в легальному секторі споживчих товарів. Збільшення пропозиції праці на офіційних ринках значною мірою поглинається неофіційним сектором. Таким чином з одного боку вирішується проблема працевлаштування, але, з іншого — наслідком нелегальної зайнятості є витіснення зі сфери суспільно-корисної праці легальних працівників, що веде також до підриву трудового потенціалу під впливом понаднормового робочого дня. Загальний обсяг виробництва не збільшується, а офіційна його частина стає меншою, що призводить до зниження податкових надходжень. Таким чином, приховування навіть дозволеної законом економічної діяльності викликає перерозподіл доходів і власності шляхом деформації податкової політики і податкових відносин.

Але поряд з таким явищем, як тіньова зайнятість, існує поняття "тіньова" заробітна плата. Серед існуючих видів заробітних плат, включаючи офіційний сектор і тіньовий, можна виділити наступні:

1) "біла" заробітна плата — являє собою офіційні виплати працівникам, включаючи нарахування і сплату відповідних внесків до бюджету і цільових фондів у повному обсязі;

2) "сіра" заробітна плата — це винагорода, яка складається з двох частин, а саме: "білої" заробітної плати і прихованих сум за відсутності будь-яких відрахувань, що передбачені законодавством;

3) "чорна" заробітна плата — являє собою незареєстровані суми, що виплачені працівникові, відповідно будь-які відрахування до цільових фондів не здійснюються [3].

Слід зазначити, що 2 і 3 тип заробітних плат формують категорію "у конвертах" (рис. 1).

За даними Незалежного фонду дослідження заробітних плат в Україні, 27% працюючих громадян України залучено до "сірих" та "чорних" зарплатних схем. При цьому 9% з них отримують "чорну" зарплату, тоді як 18% частину суми отримують офіційно. Крім того, більшість опитаних (83%) знають про те, що зарплата "в конвертах" вплине на розмір майбутніх пенсій, а 12% опитаних просто не враховують такої небезпеки [1].

Відповідно до останнього дослідження Eurobarometer (служба вивчення громадської думки при Європейській комісії), частка зарплат "у конвертах" в 27 країнах ЄС коливається від 1% до 23%. У середньому по Євросоюзу даний показник складає 5%. Таким чином, найбільш непрозора для влади система оплати праці зафіксована в найбіднішій країні Євросоюзу — Румунії, де майже кожна четверта зарплата (23%) "вкладається в конверт". Далі йдуть нові члени ЄС і колишні країни соціалістичного блоку (Латвія, Болгарія, Литва, Польща, Естонія та Угорщина). З країн Східної Європи середній показник ЄС не перевищують тільки Чехія і Словенія (3 і 5%). З розвинених країн найвищий рівень "сірої" заробітної плати відзначений в Італії (7%) та Бельгії (6%). Це значно вище, ніж у країн-лідерів рейтингу — Великобританії, Франції, Німеччини, Мальти, Німеччини, Люксембургу, в яких отримання грошей грошей "в конвертах" становить близько 1% [5].

За даними соціологів, у Західній і Північній Європі "сіру" заробітну плату виплачують, як правило, за додаткову роботу. У Південній і Східній Європі (в тому числі в Росії та Україні) в такий спосіб може виплачуватися і регулярна заробітна плата.

Наведені вище дані свідчать, що проблема легалізації доходів населення є вкрай актуальною сьогодні для України (табл. 1). Причинами поширення такого явища, як заробітна плата "в конвертах", необхідно розглядати з позиції роботодавців і працівників. Заниження фонду оплати праці суб'єктами підприємницької діяльності спричинено надмірним рівнем податкового навантаження, складною системою оподаткування та нестабільністю податкового законодавства, високим рівнем корупції та низькою якістю державних послуг.

Згідно з доповіддю "Doing Busi-

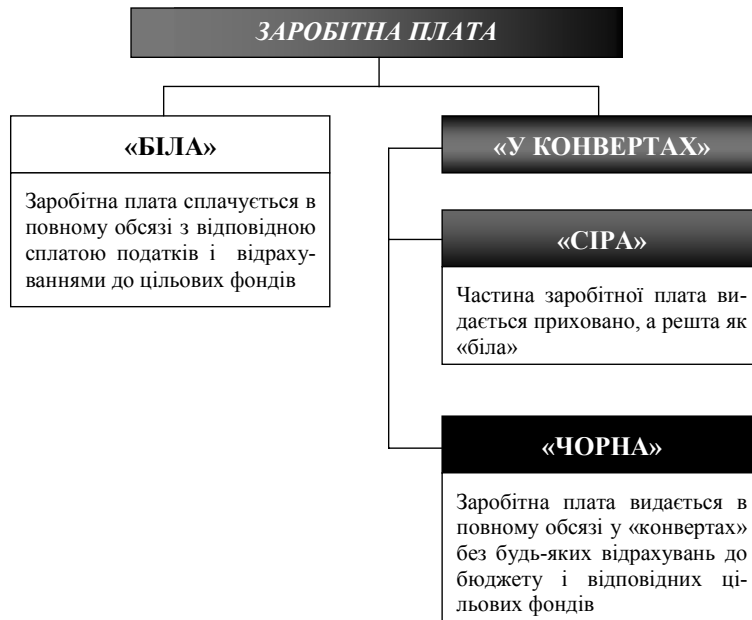

Рис. 1. Види заробітних плат в залежності від джерела їх походження

ness 2009", показник податкового навантаження на підприємницький сектор (58,4%) залишається доволі високим. Це свідчить про неефективність реформаційних процесів, що мають на меті сприяння активізації ділового середовища [2].

Незважаючи на скорочення часу, що в середньому витрачає платник податку на його сплату (з 2085 годин в 2007 році до 848 в 2008 році), система оподаткування в Україні залишається найбільш складною у світі (табл. 2).

Основним і спільним стимулом до поширення заробітних плат "в конвертах" для працівника і роботодавця є економія на податках і відрахуваннях до фондів соціального страхування. Звичайно, це формально підвищує доходи працівника. Поряд з цим, "тіньові" заробітні плати для роботодавці є важливим елементом адаптації до ринку праці, оскільки працівники, які не працевлаштовані офіційно, легко підпадають під скорочення за будь-якого погіршення економічної кон'юнктури. Роботодавець, у випадку ускладнень на ринку, повністю або частково позбавляє тіньових виплат певні групи працівників. Ще однією проблемою є те, що тіньові схеми оплати дозволяють ігнорувати інші вимоги трудового законодавства і економити на оплаті тимчасової втрати працездатності та оплаті відпусток, які розраховуються, виходячи лише з "офіційної" частини заробітної плати [4].

Таким чином, основною причиною існування "тіньових" заробітних плат є економія як з боку роботодавців, так і з боку працівників. Використовуючи дані про ставку ПДФО та розміри внесків до пенсійного та державних фондів соціального страхування (беремо до уваги найвищі ставки без врахування будь-

яких пільг), визначимо обсяги економії за умов використання тіньових схем виплати заробітної плати. Для роботодавців ця економія становить приблизно 49,7% від фонду оплати праці, а для працівників лише 18,6% від заробітної плати. Таким чином, вигоди для роботодавців від використання схем "тіньових" заробітних плат майже в 3 рази перевищують вигоди для працівників.

Для більшої наочності проведемо аналіз динаміки витрат підприємства на виплату заробітної плати за різних умов. Серед вихідних даних необхідно зазначити, що підприємство знаходиться на загальній системі оподаткування, а під витратами на оплату праці розуміємо суму коштів, яка виплачується безпосередньо працівникам і відрахування до фондів соціального страхування з боку підприємства, кількість працівників у даному прикладі — 10 штатних одиниць з однаковим рівнем окладів, які дорівнюють 1900 грн. — середньомісячній заробітній платі штатного працівника по економіці в 2008 році (за даними Державного комітету статистики України), мінімальна заробітна плата становить 650 грн.

На рис. 2 наведено 5 видів схем виплати заробітної плати:

1) "чорна" схема передбачає виплату заробітної плати лише неофіційно, тому витрати підприємства дорівнюють лише фактичній сумі, яка сплачується працівникам (в нашому прикладі 1 900 грн. x 10 осіб = 19 000 грн.);

2) "мінімальна" схема передбачає нарахування окладів за розміром встановленої мінімальної заробітної плати на певний період (650 грн.) без додаткових виплат "у конверті";

3) "сіра" ("50/50") схема передбачає виплачувати 50% від окладу офі-

Таблиця 1. Галузі економіки, в яких розповсюджена практика застосування "сірої" заробітної плати

Сектор	Частка, %*
Будівництво	10
Виробництво	5
Транспорт	6
Торгівля	6
Готелі та ресторани	6
Сільське господарство	7

*Джерело: опитування Eurobarometer

Таблиця 2. Показники податкових систем в 2008 році

	Кількість податків, одиниць	Час на сплату податків, годин	Зважена ставка податку на прибуток, %	Зважена ставка соціальних платежів, %	Інші податки, %	Середня зважена ставка оподаткування, %
Україна	99	848	11,5	43,3	3,7	58,4
Росія	22	448	10,7	31,8	6,2	48,7
Полоща	40	418	13,0	23,5	3,7	40,2
Латвія	7	279	2,2	27,2	3,7	33,0
Східна Європа	47,2	366,8	11,8	26,1	10,2	48,1
ОЕСР	13,4	210,5	17,5	24,4	3,4	45,3

*Джерело: Звіт "Doing Business 2009": <http://www.doingbusiness.org>

ційно, а інші 50% — "у конверті";

4) "сіра" ("мінімальна/офіційна") передбачає такий розподіл окладу: мінімальна заробітна плата нараховується і виплачується офіційно, а решта — неофіційно (в нашому випадку 650 грн. — офіційна, 1250 грн. — тіньова);

5) середньомісячна по економіці передбачає виплату лише офіційної заробітної плати.

Показник на рис. 2, який відповідає значенню "Зростання окладів на 25%" просто демонструє зміну співвідношення між витратами підприємства на оплату праці та розмірами відрахувань до відповідних фондів за умов офіційного нараху-

вання і підвищення заробітної плати на 25%.

Розрахунки демонструють, що за умов виплати лише "чорної" заробітної плати витрати підприємства складаються лише із фактичних виплат працівникам (табл. 3). У ситуації нарахування офіційної заробітної плати (навіть мінімальної), зобов'язання підприємства перед державою одразу становлять 2 390,05 грн. Якщо нарахування

дозволяє мінімізувати відрахування до фондів соціального страхування. Звичайно, витрати по оплаті праці включаються до валових витрат, які дозволяють в майбутньому знижувати прибуток, що підлягає оподаткуванню, але практика свідчить, що підприємці скоріш за все відмовляться від такої можливості, ніж будуть сплачувати офіційну заробітну плату, оскільки завжди повинні шукати джерела для сплати відповідних внесків.

Таким чином, однією з основних причин використання "тіньових" схем оплати праці є податкове навантаження. В структурі обов'язкових платежів питому вагу займають відрахування до Пенсійного фонду України (33,2% від фонду оплати праці) і становлять майже 90% серед всієї сукупності платежів. Слід зазначити, що працівники зі свого боку сплачують лише 2% до Пенсійного фонду. Це означає, що держава примушує підприємства забезпечувати майбутні пенсійні виплати працівникам тоді, коли самі працівники цим не опікуються. Постає питання: чому суб'єкти підприємницької діяльності повинні обтяжуватись платежами на користь працівників? Змоделюємо ситуацію, коли весь обсяг податкового навантаження з виплат до Пенсійного фонду перекладається на працівника — тоді Пенсійний фонд втратить лише 2%, які раніше сплачували працівники, і отримає 33,2%. На рис. 2 пунктирними лініями зображені зміни (витрати на оплату праці і нарахування на фонд оплати праці) за умов ситуації описаної вище. Одразу бачимо, що різниця в обсягах нарахувань на заробітну плату, які повинні бути сплачені підприємствами, майже однакові для всіх схем виплат. А зростання за умов підвищення окладу на 25% не таке стрімке.

З іншого боку, наявність такого явища, як тіньова оплата праці, яка також існує в країнах ЄС, де діють більш сприятливі податкові умови та значно вища податкова дисципліна, не стільки є результатом надзвичайного податкового навантаження, скільки підґрунтям для отримання надприбутків. При виплаті частини оплати праці "у конвертах" податки та інші обов'язкові відрахування не здійснюються, але ціна продукції або послуги, а отже і виручка від їх реалізації, залишається на тому ж рівні. Тобто не нараховані податки та нарахування на фонд оплати праці є прибутком, який привласнює недобросовісний роботодавець як в Україні, так і в країнах Європейського Союзу [5].

Основна причина масового ухилення від сплати податків серед населення — відсутність довіри до державних інституцій. Саме довіра до уряду або відчуття "соціальної со-

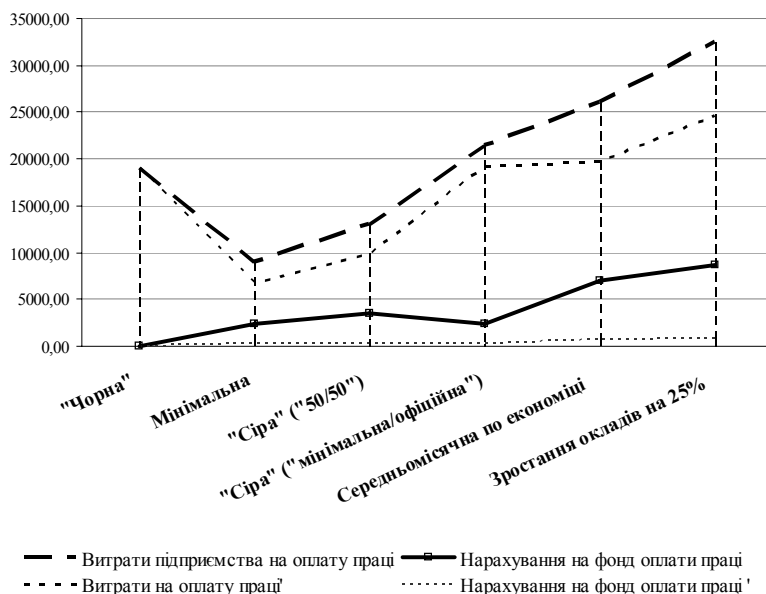

Рис. 2. Співвідношення витрат підприємства на оплату праці та обов'язкових відрахувань до фондів соціального страхування за різних схем виплат

Таблиця 3. Витрати підприємства на оплату праці та обов'язкових відрахувань до фондів соціального страхування за різних схем виплат

Схеми виплат заробітної плати	Витрати підприємства з оплати праці, грн.	В т.ч. нарахування на фонд оплати праці, грн.
"Чорна" заробітна плата (1900 грн.)	19 000,00	0,00
Мінімальна заробітна плата (650 грн.)	8 890,05	2 390,05
"Сіра" заробітна плата ("50/50", 950 грн.)	12 993,15	3 493,15
"Сіра" заробітна плата ("мінімальна/офіційний оклад", 650/1 250 грн.)	21 390,05	2 390,05
Середньомісячна заробітна плата 1 штатного працівника по економіці в 2008 році (1 900 грн.)	25 986,30	6 986,30
Зростання окладів на 25% (2 375 грн.)	32 482,88	8 732,88

лідарності" спонукає людей платити податки, навіть якщо раціональною поведінкою було б ухилення від їх сплати. З іншого боку — низька якість державних послуг, передусім тих, що стосуються життєзабезпечення громадян і надаються медичними установами, закладами освіти та інше. Результати дослідження сфери громадських послуг показують, що якість обслуговування населення державними установами не поліпшується.

На вибір особи щодо приховування чи ні своїх доходів впливає можливість мінімізації втрат, які пов'язані з таким рішенням. У табл. 4 наведена порівняльна характеристика щодо втрат за умов діяльності в офіційному і тіньовому секторах, яка підготовлена в рамках проекту "Позиції громадськості щодо урядових пріоритетів та інституціоналізація урядових консультацій з громадськістю".

ВИСНОВОК

Підводячи підсумки, проблема "тіньових" заробітних плат, як і проблема податкової політики в цілому, залежить від того, як почувають себе конкретні одержувачі трудових до-

ходів. Якщо праця оцінюється дешево, то їх зацікавленість зрозуміла — будь-якими способами зберегти навіть малу частину доходів, яких часто не вистачає не тільки на те, щоб платити податки, але й на елементарне споживання. Якщо ж платники податків матимуть кошти на базове споживання, то у них з'явиться можливість не тільки виконати свої фіскальні обов'язки, а й отримати переваги "білих" зарплат, наприклад, доступні споживчі кредити, поїздки за кордон та інше.

Таким чином, детінізація доходів населення повинна стати одним з напрямів економічної політики держави з використанням стимулюючих інструментів впливу. Серед першочергових заходів слід зазначити необхідність вдосконалення податкової політики шляхом перенесення податкового навантаження безпосередньо на фізичних осіб або суттєвого скорочення ставок відрахувань до фондів соціального страхування з одночасним продовженням реформи пенсійної системи, яка забезпечила б тісніший зв'язок між розмірами відрахувань і майбутньою пенсією. Нове пенсійне законодавство заклало добре підґрунтя

для розвитку ефективної пенсійної системи, проте головні переваги від реформи стануть очевидними через досить тривалий проміжок часу. Обмеженість ресурсів Пенсійного фонду дає змогу розглядати можливість скорочення ставок відрахувань з фонду заробітної плати лише за умови додаткових кроків, а саме: підвищення пенсійного віку, перегляду підходів до нарахування та виплат пенсій пільговим категоріям населення. Поряд з цим, необхідно впорядкувати та зробити прозорою схему безоплатних і платних послуг у сфері охорони здоров'я, чітко визначивши тарифи і можливі пільги для певних категорій громадян. Недосконалість запропонованої в законопроекті "Про загальнообов'язкове державне соціальне медичне страхування" схеми страхування не означає, що необхідно відмовитися від ідеї як такої. Поряд з цим, низька якість системи соціального захисту та пенсійного забезпечення, навпаки, провокує перехід до неофіційної економіки. Розширення сфери застосування страхових послуг, зокрема за рахунок розвитку страхового посередництва, дасть можливість перекласти основні обов'язки щодо майбутнього матеріального забезпечення працівника на пенсії та покриття непередбачуваних випадків, що пов'язані з професійною діяльністю, з роботодавців на працівників. У свою чергу, це підвищить відповідальність самих працівників і буде сприяти появі певного стимулу декларувати свої доходи, в тому числі і заробітну плату.

Література:

1. Аналітична доповідь Міжнародного центру перспективних досліджень "Детінізація особистих доходів в Україні".
2. Звіт "Doing Business 2009" <http://www.doingbusiness.org>
3. Ільчук А. Оплата праці "у конвертах" та її вплив на пенсійне забезпечення в Україні, досвід країн ЄС / Ільчук А. // Вісник Пенсійного фонду. — 2009. — № 1. — Доступ в електронному режимі: <http://www.vpf-sprov.com.ua/ua/text.html>
4. Мортіков В. Роль заробітної плати в регулюванні зайнятості / Мортіков В. // Економіка України. — 2001. — № 6. — Доступ в електронному режимі <http://eu2001.narod.ru/>
5. Служба вивчення громадської думки при Європейській комісії <http://ec.europa.eu/>
6. Тимченко Б.П. Влияние теневой экономики на доходы населения в трансформационной экономике // Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. Серія економічна. — 2002. — № 575. — С. 40—43.

Стаття надійшла до редакції 22.02.2010 р.

Таблиця 4. Втрати, пов'язані з перебуванням в офіційному і тіньовому секторах економіки

Втрати, пов'язані з перебуванням в офіційному секторі:	Втрати, пов'язані з перебуванням у тіньовому секторі:
<ul style="list-style-type: none"> • сума сплачених податків • час, витрачений на з'ясування, як саме декларувати свій дохід • внески до Пенсійного фонду та інших фондів соціального страхування • відчуття невідповідності сплачених податків і внесків та наданих державою послуг • ризик, що навіть сумлінний платник податків буде покараний через якийсь свій «недогляд» • втрата деяких пільг, на які особа могла претендувати, якби вона приховала частину свого доходу 	<ul style="list-style-type: none"> • ризик бути покараним за приховування доходів • позбавлення участі в соціальній системі, за умови, якщо громадянин не знаходить спосіб користуватися благами системи, не сплачуючи внесків до цієї системи

*За даними Міжнародного центру перспективних досліджень